

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Didacticam Litterarum Polonarum et Linguae Polonae Pertinentia V (2014)

Dorota Karkut

„Takie będą Rzeczypospolite, jakie ich młodzieży chowanie” – współczesne cele edukacji historycznej i obywatelskiej na tle tradycji KEN. Przegląd stanowisk

Przywołane w temacie mojego artykułu słowa kanclerza i hetmana Jana Zamoyskiego, z aktu fundacyjnego założonej przez niego w 1594 r. Akademii, a zacytowane przez Stanisława Staszica¹, brzmią ciągle aktualnie. Wskazując na inspiracje historyczne wynikające z tradycji Komisji Edukacji Narodowej, zachęcają jednocześnie do czerpania ze wskazówek i dorobku ludzi, którzy „umieli kochać i bronić Ojczyznę, prawa stanowić i być posłusznymi”².

Ideał wychowawczy KEN

Powołana uchwałą sejmową 14 X 1773 r. Komisja Edukacji Narodowej opracowała pierwszy w skali europejskiej tak wszechstronnie i nowocześnie skonstruowany kodeks szkoły. Dzięki unowocześnieniu programów i metod nauczania, wprowadzeniu nowych podręczników oraz przepojeniu szkolnictwa patriotyzmem, działania tej instytucji przeobraziły społeczeństwo pod względem umysłowym i moralnym³. (Jak podkreślał Grzegorz Piramowicz: „Oświecenie rozumu przez potrzebną naukę, razem z wprawą młodego człowieka w dobre obyczaje, w cnotę i poczciwość, składa całość edukacji”⁴.) Łącząc nauczanie z wychowaniem, szczególną rolę przypisywano nauce moralnej i prawu, doceniano wychowawczy wpływ historii, noszącej miano nauczycielki życia. Poprzez dobór i interpretację faktów, obyczajów, życia gospodarczego i naukowego stawała się ona pogładową nauką obywatelstwa i patriotyzmu. Wprowadzane przedmioty służyć miały rozwijaniu umysłu

¹ S. Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego Kanclerza i Hetmana W.K. do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitej Polskiej przystosowane*, opracował S. Czarnowski, Wrocław 1952, s. 7.

² Mowa Jędrzeja Zamoyskiego z 1764 r. Cyt. za: R. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wrocław 1973, s. 115.

³ R. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej...*

⁴ G. Piramowicz, *Uwagi o nowym instrukcji publicznej układzie, przez Komisją Edukacji Narodowej uczynionym, ku objaśnieniu chcących o nim wiedzieć i sądzić*, Warszawa 1776. Cyt. za: R. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej...*, s. 212.

uczniów i przygotowaniu ich do późniejszego funkcjonowania w społeczeństwie oraz ukazywaniu pożytku, który dana nauka czy umiejętność przynieść mogłyby ojczyźnie. Ułatwiały zrozumienie zasad współżycia społecznego i nauczały kierowania się nimi w życiu.

Wojciech Kojs zauważył: „Komisja podjęła trud uwzględnienia w swych pracach nie tylko realiów ówczesnej Polski i Europy, ale także osiągnięć nauki i kultury tamtych czasów”⁵. Nowoczesne programy nauczania były ustalone zgodnie z wymaganiami stawianymi przyszłym obywatelom. Podstawę doboru treści stanowiło kryterium użyteczności poszczególnych dziedzin wiedzy dla człowieka, własnego kraju, narodu i państwa. To, czego się uczył w szkole, miało przynosić pożytek jemu i społeczeństwu. Przywoływany Grzegorz Piramowicz jasno określił te cele:

[...] do gruntowego młodzi wyćwiczenia i wyuczenia ich być ludźmi sobie i Ojczyźnie pożytecznymi [...] dla szczęśliwości, dla dobra Ojczyzny, dla pożytku powszechności; żeby się nie tego uczył, co ze szkół wyszedłszy zapomnieć ma i czego nigdy w używaniu mieć nie będzie, lecz tego, co i rozumem, i sprawami jego zawsze kierować powinno, co mu szacunek i miłe przyjęcie w społeczności sprawi⁶.

Tak urządzona szkoła według zasad użyteczności społecznej, powiązania treści kształcenia i wychowania z życiem i potrzebami kraju oraz z postępem nauk, stała się szkołą obywatelską, przygotowującą do realizacji celów i dążeń społeczeństwa.

Projekty edukacyjne działaczy KEN zachowują charakterystyczny układ, na co zwraca uwagę Karolina Bartnicka⁷. Na początku całego procesu wychowawczego zakładają kształtowanie potrzeb i powinności człowieka jako jednostki. Drugi etap to wychowanie zgodne z regułami obowiązującymi człowieka jako istotę społeczną, tj. prawami i obowiązkami obywatelskimi. Dopiero trzecim szczeblem wychowania moralnego jest kształtowanie patriotyzmu. Tę postawę wiązano ze znajomością i przestrzeganiem zasad i nakazów wobec własnego państwa i kraju oraz rozbudzeniem przywiązania do ziemi, społeczeństwa i państwa, w którym się żyje⁸. Każdy z tych stopni wychowania: człowieka, obywatela, patrioty był niepodzielnie związany z innymi. Zasady wychowania obywatelskiego i patriotycznego łączyły się nierozdzielnie z wychowaniem moralnym, w zgodzie z prawem natury – respektującym najbardziej podstawowe potrzeby i obowiązki człowieka. Plany edukacyjne ujmowały kwestię edukacji młodzieży jako zagadnienie należące do państwa, zapewniając jednolite i publiczne wychowanie w całym kraju. Za najważniejsze uznawano kształtowanie dobrych obywateli. Przygotowanie młodzieży do wykonywania obowiązków zawodowych również było wychowaniem obywatelskim, wdrażającym do pełnienia ważnych społecznie czynności. Edukacja człowieka i obywatela stawiała

⁵ W. Kojs, *Strategie rozwoju edukacji – wybrane problemy*, [w:] *Edukacja wobec wyzwań i zadań współczesności i przyszłości. Strategie rozwoju*, red. J. Szempruch, Rzeszów 2006, s. 34.

⁶ G. Piramowicz, *Uwagi o nowym instrukcji publicznej układzie...*, s. 225–226.

⁷ K. Bartnicka, *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1998.

⁸ Tamże, s. 67.

za cel szczęście osobiste i społeczne, prowadzić miała do tego, „żeby i jemu było dobrze, i z nim było dobrze”.

Renata Dutkova, dokonując rekonesansu dziedzictwa KEN, podkreśla doniosłość tego dzieła i najważniejsze dokonania:

Wychowanie narodowe i obywatelskie, nauczanie związane z potrzebami kraju, poszanowanie osobowości ucznia, pobudzanie jego aktywności stawały się synonimami osiągnięć Komisji Edukacji Narodowej i jako takie weszły na stałe do skarbca polskiej pedagogiki⁹.

To wielkie przedsięwzięcie kilkudziesięciu członków KEN jest symbolem najlepszych tradycji szkolnictwa polskiego i wzorem do naśladowania.

Państwo, społeczeństwo i jednostka w zglobalizowanym świecie

Nietrudno zauważyć, że problematyka edukacji i wychowania odżywa w momentach przełomowych naszych dziejów. Tak też jest obecnie, w związku z przeobrażeniami, jakie dokonały się w Polsce i na świecie na początku XXI wieku. Przywołując tradycję epoki Oświecenia, wytyczamy kierunek rozważaniom o celach kształcenia patriotycznego i obywatelskiego na miarę potrzeb współczesności. Szybkie tempo rozwoju cywilizacji, postęp naukowo-techniczny prowadzący do nieustannych zmian, tworzą świat nieustabilizowany, pełen zagrożeń i napięć. Takie sytuacje, jak: przemoc i wzrost przestępczości oraz terroryzmu, budzą w człowieku niepewność, poczucie lęku, pustkę i zagubienie. Globalizacja, o której tu mowa, zdaniem Zygmunta Baumana, jest: „procesem drapieżnym i pasożytniczym, żerującym na energii wyssanej ze zwłok państwa narodowego i jego podmiotów”¹⁰. Spowodowała kryzys państwa, społeczeństwa i jednostki.

Społeczeństwo informacyjne epoki ponowoczesności nie traktuje państwa jako podstawowej wartości. W świecie, gdzie nie brak jest ludzi upokorzonych i zniewolonych, demokracja i wolność nie mogą w pełni funkcjonować. Państwo już nie zapewnia swym obywatelom pełnej ochrony, bądź też obywatele, na skutek frustracji i dylematów, nie ufają oferowanej przez nie ochronie. Dlatego jednym ze skutków globalizacji jest ograniczenie funkcjonowania jednostek w rolach obywateli. Współczesny kapitalizm nie wychodzi naprzeciw oczekiwaniom obywateli demokratycznego społeczeństwa. Status obywatela zmieniono na status samotnego konsumenta, nastawionego na zaspokajanie własnych potrzeb: „Wrażliwość obywatelska i solidaryzm społeczny zastąpione zostają pędem do robienia kariery zawodowej”¹¹.

We współczesnej erze globalizacji obserwujemy narastanie obojętności etycznej, co rodzi egocentryzm izolujący jednostki i grupy od innych. I chociaż spotykamy

⁹ R. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej...*, s. 105.

¹⁰ Z. Baumann, *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, Warszawa 2007, s. 38.

¹¹ L. Jazownik, *O przebudowę modelu edukacji humanistycznej*, [w:] *Edukacja literacka wobec przemian cywilizacyjnych i kulturowych*, red. M. Sinica, L. Jazownik, Zielona Góra 2008, s. 124.

przejawy solidarności międzyludzkiej, to jednostka na ogół pozostawiona jest samej sobie, gdyż ludzkie więzi: „stały się wygodnie luźne i niezobowiązujące, przez co jednocześnie przerażająco niepewne i niegodne zaufania, a większość jednostek przekształciła się w narzędzia wzajemnej promocji”¹². Wizja człowieka współczesnej ery globalizacji to *homo economicus*, osoba egoistyczna i społeczna, która kieruje się chłodną kalkulacją własnego interesu i korzyści. Gorączkowo zabiega o własne interesy i przywileje¹³.

Kryzys humanistyki wyzwaniem dla edukacji

Zachodzące współcześnie przemiany stanowią poważne zagrożenie dla humanistyki. Najistotniejszym problemem wydaje się bezkrytyczne naśladowanie wzorów kultur zachodnich, prowadzące nawet do utraty tożsamości. Massmedia przekazują nadmiar informacji powodujących chaos, kształtują rozbieżność poglądów i postaw, promują model zachowań hedonistycznych i konsumpcyjnych. Nastąpiło rozchwianie systemu uznawanych wartości humanistycznych i moralnych. Wielkie idee, m.in. patriotyzmu, traciły swą wiarygodność¹⁴. Indywidualizm powoduje osłabienie więzi wspólnotowych, zatem poczucie tożsamości państwowej i narodowej należy kształtować na nowo. Współczesny człowiek (zwłaszcza młody) lekceważy pamięć o przeszłości, niechętnie przyznaje się do związków z tradycją. Pozostaje wyobcowany, choć nie brak mu zdolności, by rozwijać i kontynuować treści duchowe i materialnego dziedzictwa narodowego.

Krytyczne odnoszenie się do własnej tradycji i zwyczajów lokalnych oraz lansowany w mediach konsumpcyjny styl życia skutkują brakiem umiejętności doceniania i wspierania wysiłku ludzi społecznie zaangażowanych na rzecz dobra kraju. W takich okolicznościach trudno o szacunek dla tych, którzy swoją pracę traktują przede wszystkim jako służbę dla innych, a na plan dalszy odsuwają oczekiwane korzyści. Warto zatem zadbać o kształtowanie postaw oczekiwanych i niezbędnych dla zbudowania społeczeństwa obywatelskiego¹⁵.

¹² Z. Baumann, *Płynne czasy...*, s. 37.

¹³ Zob. E. Potulicka, *Sprzecznosci współistnienia wolnego rynku w edukacji i demokracji*, [w:] *Edukacja wobec wyzwań...*, s. 82.

¹⁴ Zygmunt Bauman zwraca uwagę na dewaluację pojęcia „patriotyzm”, który traktowano instrumentalnie, ponieważ miał być: „głównym surowcem wykorzystanym do tworzenia narodów”. Współcześnie postawa ta rozumiana jest jako: „sztucznie wywołana (wpojona lub wyuczona) gotowość do poświęcenia jednostkowych interesów na rzecz interesów wspólnych, podzielanych przez inne jednostki gotowe postąpić tak samo”. Z. Bauman, *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie*, Kraków 2007, s. 178.

¹⁵ Maria Kujawska, znany historyk i ceniony autor prac dydaktycznych z tej dziedziny, społeczeństwo obywatelskie określa jako: „ludzi połączonych świadomością wspólnych celów i wiarą w sens zbiorowego działania w ramach procedur demokratycznych, ludzi cechujących się aktywną postawą wobec życia, tolerancyjnych i otwartych na argumenty innych”, M. Kujawska, *Problemy współczesnej edukacji historycznej*, Poznań 2001, s. 14–15.

Przyspieszenie globalizacji powoduje zmiany oblicza edukacji¹⁶, mającej służyć systemowi demokracji konsumenckiej i być: „rodzajem treningu kulturowego służącego przystosowaniu wychowanków do warunków gry rynkowej, akceptacji reguł tej gry i posłuszeństwa wobec jej wyroków”¹⁷. Zmieniły się priorytety i zamiast rozległości horyzontów intelektualnych, ważniejsza okazuje się użyteczność, operatywność, samodzielność, dyspozycyjność, dyscyplina i posłuszeństwo. Współczesny filozof Tadeusz Gadacz ubolewa, że obecnie przeważa utylitarny stosunek do humanistyki, a myślenie stało się sztuką ginącą: „Polska szkoła przestała uczyć myślenia, a zwłaszcza humanistycznych rozmyślań”¹⁸.

Położono nacisk na uczenie rzeczy przydatnych praktycznie oraz kształcenie umiejętności o charakterze utylitarnym. W ten sposób uczniowie mają przyzwyczajać się do radzenia sobie na rynku pracy, podnosząc zdolność do rywalizacji. „Dobre funkcjonowanie ludzi w epoce gwałtownych przemian cywilizacyjnych – przekonuje Jolanta Szempruch – zależy od tego, czy w wyniku edukacji wytworzą się w nich postawy i umiejętności aktywności, inicjatywy, przedsiębiorczości, umiejętności podejmowania ryzyka, postawy proekologiczne itp.”¹⁹.

Edukacja, wspierając indywidualny rozwój i kształtowanie uzdolnień oraz emocji młodego człowieka, często promuje pogoń za sukcesem, konkurencję i rywalizację, mniej uwagi poświęcając budowaniu świata humanistycznych wartości. Eksponowanie problemów aksjologicznych rozwija umiejętność świadomego myślenia o szczęściu, prawdzie, ludzkim losie. Kształtuje poczucie własnej godności i potrzebę otwarcia się na drugiego człowieka. Ułatwia młodym ludziom rozwiązywanie problemów, rozumienie siebie i otaczającego świata, a jednocześnie kontrolę nad własnym życiem²⁰. Dla każdego człowieka świadomość własnej tożsamości i potrzeba więzi z innymi ludźmi jest wynikiem stosunku do podstawowych wartości moralnych, określając znaczenie społecznego współżycia. Dlatego za sprawą edukacji humanistycznej świat być może stanie się lepszy.

Edukacja historyczna i obywatelska

Aby aktywnie odnajdywać drogę we współczesności, trzeba lepiej zrozumieć przeszłość. W rozwoju społecznym bardzo ważne jest budowanie tożsamości jednostki oparte na poszanowaniu tradycji, kultury i języka własnego narodu, a także tolerancji oraz otwartości na inne kultury i tradycje. W kształtowaniu postaw

¹⁶ Zob. *Edukacja wobec wyzwań globalnego społeczeństwa*, red. B. Machucka, Nowy Sącz 2007.

¹⁷ L. Jazownik, *O przebudowę modelu edukacji humanistycznej...*, s. 124.

¹⁸ J. Żakowski, *Nędza humanistyki. Rozmowa z prof. Tadeuszem Gadaczem*, [w:] tegoż, *Koniec. Rozmowy o tym, co się popsło w nas, w Polsce, w Europie i w świecie*, Warszawa 2006, s. 307.

¹⁹ J. Szempruch, *Strategie rozwoju szkoły w społeczeństwie wiedzy*, [w:] *Edukacja wobec wyzwań...*, s. 98.

²⁰ Relacje edukacji i demokracji omawia Eugenia Potulicka, *Sprzeczności współistnienia...*, s. 79–93.

w oparciu o wiedzę o przeszłości podkreśla się walory formowania Europejczyków „wolnych od stereotypów i uprzedzeń wobec innych narodów [...], akceptujących demokrację, pluralizm, prawa człowieka, odrzucających rasizm, ksenofobię, szowinizm i nacjonalizm, otwartych na wielokulturowość cywilizacji europejskiej...”²¹. Historię Polski i Europy można porównać, za Janem Pawłem II, do wielkiej rzeki, „do której wpadają rozliczne dopływy i strumienie, a różnorodność tworzących ją tradycji i kultur jest jej wielkim bogactwem”²².

Szkolna edukacja historyczna, dostosowując się do przemian w XXI wieku, preferuje rozwijanie samodzielnego myślenia o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości własnego regionu, kraju, Europy. Zdaniem Marca Blocha:

Współzależność wieków jest tak silna, że wyjaśniają się one nawzajem. Z nieznamomości czasów minionych wypyta nieuchronnie niezrozumienie teraźniejszości. Ale również daremne będą zapewne próby zrozumienia przeszłości, jeżeli się nie wie nic o dniu dzisiejszym²³.

Przekonanie, że obecnie nauczanie zorientowane ku przyszłości (uwzględniające nowe tendencje, nowe możliwości, spodziewane skutki, trudne perspektywiczne wybory, prognozy i zagrożenia) przegrywa z nauczaniem o przeszłości i teraźniejszości²⁴, nie jest chyba do końca uzasadnione. Nauczanie historii staje się coraz częściej zorientowane na objaśnianie współczesnego świata i na prognozowanie perspektyw przyszłości. Dlatego w XXI wieku ranga wiedzy historycznej, myślenia historycznego oraz świadomości historycznej pozostaje ciągle zagadnieniem fundamentalnym dla państwa, społeczeństwa i jednostki. Trzeba powrócić do humanistyki, gdyż ludzie mają kulturową, historyczną i międzypokoleniową pamięć, a jej skarbnicą jest właśnie humanistyka²⁵.

Anna Przeclawska uważa, że:

Młodzież oczekuje rzetelnej wiedzy, także rzetelnej wiedzy historycznej, która pozwoliłaby zrozumieć zawikłane losy własnego kraju. Oczekuje rzetelnej informacji o życiu społecznym, tak aby umiała się do niego ustosunkować i odnaleźć w nim swoje miejsce²⁶.

²¹ J. Centkowski, *O kształtowaniu europejskiego modelu szkolnej edukacji historycznej*, [w:] *Edukacja wobec wyzwań...*, s. 112.

²² *O Europę Ducha*. Z homilii Jana Pawła II wygłoszonej w czasie Mszy św. odprawionej na placu przed katedrą w Gnieźnie 3 czerwca 1997 r., www.adonai.pl [dostęp 18.10.2013].

²³ M. Bloch, *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka*, przekł. W. Jedlicka, Kąty 2009, s. 63.

²⁴ J. Szempruch, *Strategie rozwoju...*, s. 98.

²⁵ J. Żakowski, *Nęcza humanistyki...*, s. 313.

²⁶ A. Przeclawska, *Bóg, honor i ojczyzna w recepcji współczesnej młodzieży – refleksje pedagoga*, [w:] *Wychowanie. Pojęcia – procesy – konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, red. M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak, Gdańsk 2008, t. 4, s. 94.

Umożliwiając poznanie historii i tradycji oraz walorów przyrodniczych i kulturowych rodzinnego kraju, budzimy przywiązanie emocjonalne i dumę z przynależności do małej i dużej ojczyzny, w której wyrastają uczniowie²⁷. Ten zwrot ku przeszłości, w obliczu dynamicznych zmian społecznych i kulturowych, jakie niesie modernizacja, buduje pomost do aktywnego uczestnictwa w świecie.

Wychowanie obywatela, który potrafi kształtować lepsze społeczeństwo, to dla współczesnej szkoły trudne zadanie. Wolność uznawana jest dziś za przywilej dający prawo odrzucenia krępujących norm współżycia społecznego. Życie we wspólnocie wiąże się z odpowiedzialnością za siebie i innych. Przynależność do społeczeństwa wymaga uświadomienia sobie nie tylko własnych praw, ale i obowiązków, respektowania zasad solidarności, demokracji i tolerancji, sprawiedliwości oraz pokoju. Priorytetem edukacji obywatelskiej staje się samodzielność w dążeniu do dobra w wymiarze indywidualnym i społecznym. Dlatego ideałem wydaje się być demokracja etyczna²⁸, gdzie obywatel uwzględnia potrzeby swoje i innych ludzi należących do społeczeństwa.

Wyposażanie uczniów w system wartości umożliwiających twórczy udział w życiu społecznym, ekonomicznym i kulturalnym kraju i regionu, to inwestycja w życie obywatelskie młodzieży. Ułatwia rozwój własnego potencjału i odpowiednie wykorzystanie posiadanych zdolności²⁹. Jednak tradycyjna szkoła, wpajająca posłuszeństwo wobec powszechnie obowiązujących norm i wartości społecznych, musi ustąpić miejsca modelowi szkoły, w której uczeń świadomie i z przekonaniem opowie się za określonymi zasadami i wartościami. Młodzi nie uznają bowiem formalnych ani instytucjonalnych autorytetów i nie ulegną presji tradycji. Warto umacniać przekonanie, że każdy może i powinien być kowalem własnego losu. Jako autonomiczna osoba dokonująca swych wyborów, znająca podstawowe normy prawne, jest jednostką zdolną do samostanowienia. Wobec coraz częściej spotykanej pogoni za konsumpcyjnymi dobrami, konieczne jest podkreślanie szacunku do pracy. Uświadomienie niebezpieczeństwa przedmiotowego traktowania człowieka jest szansą na odbudowanie sfery publicznej i przemiany relacji międzyludzkich na przyjazne, oparte na poczuciu godności. Kształcenie umiejętności prowadzenia dialogu, negocjacji, prowadzi do rozwiązywania konfliktów i osiągnięcia wzajemnego

²⁷ Trzeba mieć świadomość, że podstawowym źródłem, z którego uczniowie czerpią wiedzę historyczną o dziejach narodu (a szczególnie współczesnych), jest środowisko rodzinne, a nie szkoła. To rodzina kreuje osobowość ucznia i kształtuje jego świadomość historyczną. Na ten fakt zwraca uwagę Maria Kujawska, *Problemy współczesnej edukacji historycznej*, Poznań 2001, s. 40.

²⁸ J. Szempruch, *Strategie rozwoju...*, s. 83.

²⁹ Zgodnie z Rozporządzeniem MEN z dn. 15.02.1999 r. wprowadzono do szkoły tzw. ścieżki międzyprzedmiotowe, wśród których znalazło się wychowanie do życia w społeczeństwie, realizowane w szkole podstawowej przez nauczycieli wszystkich przedmiotów na trzech płaszczyznach (tzw. modułach): wychowanie do życia w rodzinie, edukacja regionalna, wychowanie patriotyczne i obywatelskie. Obecnie te treści wychowawcze pozostały głównie w programach nauczania języka polskiego i historii, zrezygnowano jedynie z niefortunnej nazwy „ścieżki edukacyjne”.

porozumiewania się. Taka edukacja bliska zasadom i ideom humanizmu jest równie ważna jak podejście utylitarne, ukierunkowane na zdobywanie w szkołach umiejętności technicznych czy zawodowych.

Edukacja polonistyczna a kształcenie historyczne i obywatelskie

Jak uczyć polską młodzież, aby umiała sprostać zadaniom naszych czasów i aby „chciała być młodzieżą polską w Polsce, nie gdzie indziej?”³⁰. Młodzi ludzie żyjący tu i teraz, w określonym układzie społeczno-politycznym, potrzebują stymulacji i wsparcia, by odkrywać swe człowieczeństwo.

Współcześnie realizowane cele edukacji polonistycznej szczególnie mocno eksponują założenia nurtu antropocentryczno-kulturowego. Nauczanie języka polskiego, odwołując się do wartości uniwersalnych, takich jak: prawda, dobro i piękno, życie ludzkie, rozwijanie poczucia godności i odpowiedzialności, wskazuje na ważne dla rozwoju społecznego i narodowego treści kształcenia patriotycznego i obywatelskiego. Szerzenie świadomego patriotyzmu to poczucie, któremu towarzyszy przywiązanie do ojczyzny i poszanowanie dla polskiego dziedzictwa kulturowego, przy jednoczesnym otwarciu się na wartości kultur Europy i świata. Pozwala budować tożsamość zbiorową, kształtując pamięć o minionych zdarzeniach. Prowokuje także do poszukiwania związków między teraźniejszością (współczesnym obrazem kultury) a duchowym dorobkiem przeszłych pokoleń. Jednocześnie wyzwala potrzebę rozpoznawania w tradycji znaków i wartości bliskich uczniom.

Edukacja polonistyczna przygotowuje do życia w społeczeństwie obywatelskim, poprzez stwarzanie sytuacji sprzyjających refleksjom nad kondycją człowieka w świecie i jego miejscem w rzeczywistości. Obecność w programach i podręcznikach przykładów cenionych i ważnych w życiu narodowym i społecznym, przybliża obrazy i sytuacje, w których stosunek wobec siebie i innych określają takie wartości, jak: wolność, patriotyzm, solidarność i tolerancja. Podstawa programowa do języka polskiego wskazuje, że celem kształcenia ogólnego w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum jest: „kształtowanie u uczniów postaw warunkujących sprawne i odpowiedzialne funkcjonowanie we współczesnym świecie”³¹. W rozwoju indywidualnym i społecznym akcentuje: uczciwość, wiarygodność, odpowiedzialność, szacunek dla innych ludzi. Rozwijanie kultury osobistej, wrażliwości estetycznej i etycznej oraz poczucia własnej wartości sprzyja przedsiębiorczości, kreatywności i zdolności podejmowania inicjatyw do pracy zawodowej³². Uczeń gimnazjum: ze zrozumieniem posługuje się pojęciami dotyczącymi wartości pozytywnych i ich przeciwieństw oraz określa postawy z nimi związane, np. patriotyzm–nacjonalizm, tolerancja–nietolerancja, a także rozpoznaje ich obecność w życiu oraz w literaturze

³⁰ M. Jędrychowska, *Najpierw człowiek. Szkolna edukacja kulturowo-literacka a problem kształcenia dydaktycznego polonistów. Refleksja teleologiczna*, Kraków 1998, s. 56.

³¹ *Podstawa programowa z komentarzami. T. 2. Język polski w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, Warszawa 2009, s. 15, 20.

³² *Podstawa programowa z komentarzami...*, s. 16, 21.

i innych sztukach. Dostrzega i poddaje refleksji uniwersalne wartości humanistyczne. Omawia na podstawie poznanych dzieł literackich i innych tekstów kultury podstawowe, ponadczasowe zagadnienia egzystencjalne, np. poczucie wspólnoty, solidarność, sprawiedliwość. Dostrzega zróżnicowanie postaw społecznych, obyczajowych, narodowych, religijnych, etycznych, kulturowych i w ich kontekście kształtuje swoją tożsamość³³.

Interesującą koncepcję edukacji patriotyczno-obywatelskiej dla poszczególnych etapów kształcenia proponuje Leszek Jazownik³⁴. Realizowana jest ona poprzez wychowanie narodowe, państwowe oraz obywatelskie. W pierwszym, przewidzianym dla najniższych szczebli edukacji, położono szczególnie akcent na polski język, obyczaj, środowisko i tradycję historyczną. W gimnazjum, kiedy uwydatniają się postawy prospołeczne, można wprowadzać treści wychowania państwowego, analizując literackie obrazy dziejów polskiej myśli państwowotwórczej, chwały oręża polskiego, kształtowania się rozmaitych formacji ustrojowych i instytucji państwowych. Natomiast edukacja ponadgimnazjalna sprzyja nauce obywatelskości. Wychowanie na tym etapie ma zmierzać do tworzenia społeczeństwa obywatelskiego, opartego na zasadach tolerancji, demokracji, dialogu, solidarności społecznej i uznawania wolności jednostki³⁵.

Treści patriotyczne i obywatelskie w podręcznikach

Już od najwcześniejszych etapów edukacji polonistycznej uczniowie, za pośrednictwem literatury oraz innych tekstów kultury, poznają utwory z minionych epok, bogate w różnorodne symbole narodowe i motywy religijne. Przeszość stopniowo poznawana powinna uświadomić młodzieży, że „to wszystko już było, a to kim jesteśmy, zawdzięczamy dorobkowi myślowemu i artystycznemu przeszłych pokoleń”³⁶. Znaczące w kulturze teksty poświadczają obecność tradycji antycznych, chrześcijańskich. Podkreślają wartość narodowej i europejskiej wspólnoty oraz kultury śródziemnomorskiej. Przypominają, że literatura, historia i filozofia to dziedziny, które od początku kształtowały tożsamość Europy. Jest to – zdaniem Marii Jędrzychowskiej – dobry sposób na zadbanie o „jakość współczesnego myślenia o polskości”³⁷.

³³ *Podstawa programowa przedmiotu język polski III etap edukacyjny*, s. 38, www.men.gov.pl [dostęp 16.09.2013].

³⁴ Swój program opatrzył nazwą „Godziny polskiego jako szkoła polskości”; ten teoretyczny projekt autor umownie określa mianem prorozwojowej koncepcji edukacji literackiej.

³⁵ L. Jazownik, *O przebudowę modelu edukacji humanistycznej...*

³⁶ M. Jędrzychowska, *Szkic do pejzażu aksjologicznego. Z problemów dydaktyki literatury*, Kraków 2010, s. 43.

³⁷ Tamże, s. 50.

Teksty w podręczniku do klasy pierwszej gimnazjum *Świat w słowach i obrazach*³⁸ ułatwiają zrozumienie, czym jest tradycja i jakie jest jej znaczenie w kształtowaniu tożsamości narodowej. Pozwalają zastanowić się, czy należy strzec tradycji. Ukazują także związki literatury z historią naszego narodu. Uczniowie odnajdują echa historii w *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech* J. Wybickiego, wyjaśniają kontekst historyczny hymnu I. Krasickiego *Święta miłości kochanej ojczyzny*, rozpoznając w nim cechy utworu patriotycznego. Jest to też okazja do zredagowania wypowiedzi na temat miłości do ojczyzny. Eksponowanie wiedzy o ojczyźnie stanowi zachętę do twórczego zachowywania dziedzictwa przodków, a poprzez umacnianie tożsamości narodowej uczy także patriotyzmu.

Powiązanie historii i legendy pokazują: *Pieśń o Rolandzie*, fragmenty *Pana Wołodyjowskiego* i *Ogniem i mieczem* H. Sienkiewicza. Uczniowie odnajdują w nich wartości cenione dawniej i ważne we współczesności: Bóg – honor – ojczyzna; wiara – nadzieja – miłość.

W klasie drugiej³⁹ pojawiają się utwory dotyczące II wojny światowej: *Lasem* K.K. Baczyńskiego (s. 208), *Jak dobrze* T. Różewicza (s. 219), fragmenty *Pamiętnika z powstania warszawskiego* M. Białoszewskiego (s. 148–157), *Wspomnienia wojenne* K. Lanckorońskiej (s. 157–160). Ukazują powiązanie literatury z przeszłością naszego narodu, dotyczą związków literatury z życiem prawdziwym. Prezentacja historycznych faktów zapisanych na kartach literatury kształtuje pamięć o minionych zdarzeniach, buduje system wartości ważnych w życiu narodowym i społecznym, jednocześnie pogłębia refleksję i świadomość aksjologiczną młodych odbiorców.

W klasie trzeciej⁴⁰ tradycja i przeszłość powraca w słowach *Reduty Ordon* A. Mickiewicza. Uczniowie mają zastanowić się nad tym, jak oddziałuje ten wiersz, czy pokrzepia, czy też napawa lękiem i zniechęca. Mają też sprawdzić w słowniku wyrazów obcych znaczenie słowa „patriotyzm”, a także wyjaśnić sens sformułowania „utwór patriotyczny”, odnosząc go do utworu Mickiewicza. Edukacja patriotyczna wiąże się z poznaniem i odróżnieniem rozmaitych postaw patriotycznych. W czasach walki umiłowanie własnego kraju przejawia się w gotowości oddania życia dla ojczyzny. Są to wartości nie tylko deklarowane, ale spełnione i poświadczane przykładem. Uczniowie spotykają je np. w powieści reportażowej Aleksandra Kamińskiego *Kamienie na szaniec*. Jest to literacka lekcja historii, kultywująca pamięć postaci i wydarzeń, które przesądziły o losach ojczyzny.

W czasach pokoju i niepodległości konieczna jest dyskusja na temat współczesnego patriotyzmu obywatelskiego, rozumianego jako osobowe i społeczne powołanie. Przejawia się on m.in. zaangażowaniem w życie narodu i społeczeństwa, prowadzącym do działań na rzecz dobra kraju i jego obywateli. W podręczniku

³⁸ W. Bobiński, *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla kl. 1 gimnazjum*, WSiP, Warszawa 2009.

³⁹ W. Bobiński, *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla kl. 2 gimnazjum*, WSiP, Warszawa 2009.

⁴⁰ W. Bobiński, *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla kl. 3 gimnazjum*, WSiP, Warszawa 2010.

dla klasy trzeciej *Bliżej słowa*⁴¹ jest mowa o idei wolontariatu, zyskującej na znaczeniu we współczesnym świecie. Skłania to uczniów do refleksji na temat pozytywnej postawy współczesnych ludzi, którzy zasługują na miano „Samarytanina współczesności”⁴².

Analiza podręczników do gimnazjum pokazuje, że uczniowie poznają tradycję, odnosząc ją do własnego systemu wartości, poprzez prowokowanie do myślenia o tym: kim jestem? co jest ważne dla mnie jako człowieka, Polaka i obywatela? i jak powinienem żyć? „Chodzi o to, by wiedza w tym zakresie przynosiła satysfakcję uczestniczenia w czymś istotnym, dającym poczucie identyfikacji ze wspólnotą i jej dziedzictwem, a przy tym z czymś, co każdego z uczniów osobiście dowartościuje, skoro daje szansę budowania więzi z tradycją”⁴³.

Edukacja patriotyczna i obywatelska wobec współczesności

Nie da się zbudować sprawnie funkcjonującego państwa, jeśli nie ma w nim wykształconego społeczeństwa. Umiejętność samodzielnego myślenia oraz świadomość dokonywanych decyzji i wyborów pozwala na kierowanie się poczuciem zbiorowej i indywidualnej odpowiedzialności za losy kraju. W dzisiejszym świecie pomieszania pojęć, norm, niestabilnych układów i niejasnych relacji międzyludzkich Maria Jędrzychowska akcentuje postawy: „otwarcia i dialogu, życzliwości wzajemnej, szacunku do podejmowanej pracy, zadowolenia z dobrze wykorzystanego czasu i wysiłku, który wzbogaca”⁴⁴.

Aby kraj się rozwijał, potrzebni są mądrzy ludzie i obywatele, umiejący poważnie myśleć o rzeczywistości, w której żyją, i zdolni do wykonywania świadomych wyborów życiowych i politycznych. Gadacz przekonuje, że: „Mądre społeczeństwo, mądrych ludzi, mądrych obywateli tworzy mądra szkoła”⁴⁵. Podobnie myśleli twórcy i działacze KEN, reformując ówczesny system edukacji. Wychowanie obywatelskie i patriotyczne KEN sformułowało nowoczesny ideał wychowawczy:

[...] Polaka, postępowego obywatela i patrioty, rozumiejącego potrzeby kraju, mającego szerokie horyzonty umysłowe, a jednocześnie realnie oceniającego konkretne warunki, w których żyje, kochającego ojczyznę, ale świadomego, że miłość tę trzeba wyrażać pracą i – w razie potrzeby – udziałem w obronie państwa⁴⁶.

Wychowanie patriotyczno-obywatelskie zyskuje w dzisiejszych czasach znów ważny wymiar. Pozwala budować nowoczesne państwo, otwierać się młodym

⁴¹ E. Horwath, B. Kiełb, *Bliżej słowa. Język polski. Klasa 1*, WSiP, Warszawa 2009, s. 278–281.

⁴² Więcej na temat analizy podręczników do gimnazjum. Zob. D. Karkut, *Czy i jak historia może być kluczem do literatury? O historycznych kontekstach podręczników do języka polskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Dydaktyka” 2012, z. 7, s. 218–233.

⁴³ Tamże, s. 44.

⁴⁴ M. Jędrzychowska, *Najpierw człowiek...*, s. 80.

⁴⁵ J. Żakowski, *Nędza humanistyki...*, s. 316.

⁴⁶ K. Bartnicka, *Wychowanie patriotyczne...*, s. 240.

Polakom na Europę, przy zachowaniu własnej tożsamości narodowej, a także zaangażować się w budowę społeczeństwa obywatelskiego. Wskazywane przez szkołę wartości patriotyczne mogą być urzeczywistnione, jeśli uwzględnimy potrzeby współczesnych uczniów. I chociaż kultura patriotyczna młodzieży:

wymaga innych niż – zdaniem Iwony Morawskiej – utrwalone w tradycji narodowej sposoby rozumienia i wypowiedzania patriotyzmu. Odmienność ta nie powinna jednak oznaczać pochopnego, nieodpowiedzialnego zrywania z symbolami, które przez wieki kształtowały charakter polskiego patriotyzmu. Chodzi o ich twórcze wzbogacanie, przetwarzanie poprzez wybór treści uzasadniających obecność patriotycznych zachowań w ludzkiej egzystencji⁴⁷.

Podobnie Anna Przeclawska mówi o konieczności ożywienia i uwspółcześnienia świata tradycji i symboli, aby państwo mogło stać się dla młodzieży wartością uznawaną i przeżywaną. Twierdzi także, że młodzież musi nabrać zaufania do państwa i dostrzegać je jako oświecone i nowoczesne⁴⁸.

Wychowanie patriotyczne i obywatelskie powinno odnosić się do rzeczywistości, w której żyją młodzi obywatele.

Trzeba je oprzeć – przekonuje Przeclawska – na założeniu, że ojczyzna stwarza warunki dla normalnego, szczęśliwego, spokojnego życia, że jest przyjazna młodym ludziom, oczekując od nich wzajemności. Wzajemności wyrażonej nie tylko słowami, ale i działaniem, które jest oczekiwane i które będzie miało wpływ na przebieg procesów społecznych. Działaniem, które utrwali w młodzieży przekonanie, że kształt ojczyzny zależy także od niej⁴⁹.

Bibliografia

- Bartnicka K., *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1998.
- Baumann Z., *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, Warszawa 2007.
- Bauman Z., *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie*, Kraków 2007.
- Bloch M., *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka*, Kąty 2009.
- Dutkowska R., *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wrocław 1973.
- Edukacja wobec wyzwań globalnego społeczeństwa*, red. B. Machucka, Nowy Sącz 2007.
- Edukacja wobec wyzwań i zadań współczesności i przyszłości. Strategie rozwoju*, red. J. Szempruch, Rzeszów 2006.
- Jazownik L., *O przebudowę modelu edukacji humanistycznej*, [w:] *Edukacja literacka wobec przemian cywilizacyjnych i kulturowych*, red. M. Sinica, L. Jazownik, Zielona Góra 2008.
- Jędrzychowska M., *Najpierw człowiek. Szkolna edukacja kulturowo-literacka a problem kształcenia dydaktycznego polonistów. Refleksja teleologiczna*, Kraków 1998.

⁴⁷ I. Morawska, *Rola literatury w edukacji patriotycznej uczniów szkoły podstawowej (1944–1989)*, Lublin 2005, s. 210.

⁴⁸ A. Przeclawska, *Bóg, honor i ojczyzna...*, s. 93–94.

⁴⁹ Tamże, s. 94.

- Jędrychowska M., *Szkic do pejzażu aksjologicznego. Z problemów dydaktyki literatury*, Kraków 2010.
- Kujawska M., *Problemy współczesnej edukacji historycznej*, Poznań 2001.
- Morawska I., *Rola literatury w edukacji patriotycznej uczniów szkoły podstawowej (1944–1989)*, Lublin 2005.
- Podstawa programowa z komentarzami. T. 2. Język polski w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, Warszawa 2009.
- Potulicka E., *Sprzecznosci współistnienia wolnego rynku w edukacji i demokracji*, [w:] *Edukacja wobec wyzwań globalnego społeczeństwa*, red. B. Machucka, Nowy Sącz 2007.
- Przećławska A., *Bóg, honor i ojczyzna w recepcji współczesnej młodzieży – refleksje pedagoga*, [w:] *Wychowanie. Pojęcia – procesy – konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, t. 4, red. M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak, Gdańsk 2008.
- Szempruch J., *Strategie rozwoju szkoły w społeczeństwie wiedzy*, [w:] *Edukacja wobec wyzwań globalnego społeczeństwa*, red. B. Machucka, Nowy Sącz 2007.
- Żakowski J., *Nędza humanistyki. Rozmowa z prof. Tadeuszem Gadaczem*, [w:] tegoż, *Koniec. Rozmowy o tym, co się popsło w nas, w Polsce, w Europie i w świecie*, Warszawa 2006.

„Such will be the Commonwealths as the upbringing of their youth” – modern purposes of historical and civic education against the background of the tradition of the Commission of the National Education.

An overview of positions

Abstract

The rapid development of civilization has led a crisis of the society, nation and individuals. The greatest challenge for education is to teach the Polish youth how to deal with the tasks of the present times. The Commission of National Education (KEN) is not only a symbol of the greatest traditions but also a model to follow. What is more, it shows the trend of the Polish education. From the point of view of the society and an individual, patriotic and civil upbringing is regaining importance. It allows for building a modern country, enables young Poles to open themselves to Europe without losing their national identity, allows for engaging into building a civic society. Goals of the humanistic education that are currently realized expose the assumptions of the anthropocentric-cultural movement. They also include civic education referring to universal values such as: truth, right and beauty, human life, forming a sense of dignity and responsibility. The development of the awareness of self-esteem and sociability show the significance of social community. It is crucial for the social and national development to broaden conscious patriotism, democracy, and respect for the Polish cultural heritage and simultaneously be welcoming to the cultures of Europe and the world. Education which is close to the rules and conceptions of humanism is as important as the utilitarian conception which is directed towards gaining technical or vocational abilities.

Key words: patriotic education, textbooks for secondary school, Commission of National Education

Dorota Karkut – dr, pracuje w Zakładzie Metodyki Nauczania Literatury i Języka Polskiego Uniwersytetu Rzeszowskiego; autorka wielu publikacji na temat związków literatury z muzyką, malarstwem i historią, w tym książki *Malarstwo jako*

kontekst literatury i języka polskiego w doświadczeniach uczniowskiego odbioru (2013); współredaktorka tomu *Kształcenie literacko-kulturowe w dobie kultury masowej polisensorycznej* (2010); członkini Redakcji Naukowej serii: Biblioteka Celtycka i Biblioteka Tradycji Sandomierskiej.